

חיילות בשדה הראייה : פנטזיה של מדינה
דיון בסוגיית הארוטיזציה של ה'מיליטריזם האזרחי' בישראל באמצעות
ייצוגים חזותיים של חיילות צה"ל [1948-1968]

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

ברונפלד-שטיין חוה

התוכנית הבין-תחומית
ללימודי מגדר

כרך א'

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

רמת-גן

חשוון, תשס"ז

תקציר

בקיץ 1949 דנה הכנסת בהצעה ליחוק שירות הבטחון – תש"ט. אותו חוק שקבע את הכלל והבחין את היוצאים מהכלל היווה את הבסיס המשפטי לתופעה יוצאת-הדופן לזמנה והיא: גיוס חובה לנשים ולגברים. נוכחותן של נשים, יהודיות, בארגון צבאי תחת חוק מדינה ומיצובן, על-פי חוק, בשולי המוסד הצבאי ו'על סף' האזרחי, היוותה אז מרכיב מרכזי בעיצוב אופיו המיוחד של הצבא הישראלי, ובשרטוט פניה הייחודיים של החברה בישראל. ייצוגים חזותיים של חיילות היו ועודם חלק ממארג הסימנים של התרבות הישראלית, ותצלומיהן הילכו קסם על אמצעי התקשורת בישראל ובעולם. אבל, למרות נוכחותם הרבה ועל אף חשיבותם של דימויים חזותיים בעולם העכשווי, נותרו התצלומים סמויים מעין המחקר האקדמי. מחקר אינטר-דיסציפלינארי זה הוא הראשון העוסק בתצלומים של חיילות צה"ל ובתרומתם להתפרשותו ופעפועו של המיליטריזם בישראל.

מחקרים רבים עסקו בנוכחותן ובאופני נוכחותן של חיילות בצבא הישראלי [ששון-לוי, 2006; יזרעאלי, 1999; ברקוביץ, 1999; ברקוביץ, 2001; לוי, 2003; בן-ארי ולוי-שרייבר, 2001; ברקוביץ, 2001; בר-נוי, 1997; יזרעאלי, 1999; ששון-לוי, 2000; ג'רבי, 1996; אילוז, ווילף, 2004; Robbins, 1994]. בשונה, עבודת המחקר הנוכחית דנה באופני הייצוג של נוכחותן. שדה התרבות החזותית הנו שדה הדיון המרכזי ועבודת הדיסרטציה מציעה דיון גנאולוגי-חזותי שעיקרו בחינה של שאלות מסדר של תרבות חזותית והתחקות אחר סוגיית יחסי-הגומלין המשתנה תדיר בין טקסטים חזותיים ומילוליים לבין מערכות חברתיות. המחקר התחום בזמן לשנים 1948-1968, בוחר לראשונה קשרים וזיקות שבין גיוס נשים ותצלומי חיילות להקסמות חברתית מן הצבאיות, והוא דן באמצעות התצלומים בסוגיית הארוטיזציה של ה'מיליטריזם האזרחי' בישראל. הפניית המבט המחקרי לעבר השדה החזותי ומיקודו בתצלומי חיילות מהווים צוהר נוסף להבנת התופעה ששורטטה והומשגה במחקר הישראלי כ'מיליטריזם אזרחי', 'מיליטריזם חומרני' ו'מיליטריזם תרבותי-קוגניטיבי', כמו גם לדיון בתוצריה התרבותיים [בן-אליעזר, 1995; לוי, 2003; קימרלינג, 1993]. הדיון הנוכחי תורם ומוסיף לגוף הולך וגדל של מחקרים העוסקים ביחסי צבא-חברה בהציבו את תצלומיהן של חיילות כמקרה מבחן לדיון מחדש ב'חוק שירות הביטחון-תש"ט'

ובפיקוח על אזרחים באמצעות הזרוע הצבאית ואתר המשמעת המרכזי: מחנות הצבא, כמו גם לבחינה של הדרכים התרבותיות והסמויות של תהליכי מיליטריזציה בחברה הישראלית.

אם מיליטריזציה של חברה מתחוללת באמצעות תהליכי טבעון ורוטיניות [”נטורליזציה” ו”רוטיניזציה”] של ערכים צבאיים, המחקר על המיליטריזם בישראל נמצא חסר ללא דיון בפניו החזותיות של ”חוק שירות הביטחון” ובתוצריו התרבותיים. על-אף שתצלומי חיילות הפכו בעשורים הראשונים לכינונה של מדינת ישראל לאות חזותי בולט של המדינה הצעירה, והיוו סמל חזותי של פניה הליברליות, השפעותיהם התרבותיות והשלכותיהם המיליטריסטיות נותרו חסויים וחבויים. הפניית הזרקור המחקרי לעבר תצלומי חיילות ועיסוק בהשלכות הפוליטיות של ייצוגים חזותיים הם התרומה המרכזית לדיון מנקודת מבט עכשווית ולשרטוט מחדש של התנאים התרבותיים ובאותו רגע נתון, שעשויים היו לתרום לעיצוב פניו הייחודיות של המיליטריזם האזרחי בישראל. עבודת הדיסרטציה מאירה באמצעות קריאה גנאולוגית-חזותית של דיון ב’טכנולוגיות פוליטיות של הגוף’ ובפרוצדורות צבאיות פן אחד, לא-ישיר, מתוחכם ובעל ממדים מענגים של התהליכים ואופני ההתפרשות הסמויים דרכם עקרונות מארגנים של החברה בישראל נובעים ערכית ונסמכים על הצבא. זוהי תמצית הגדרתה של אלו למושג ‘מיליטריזם’ המהווה בסיס לדיון כולו [Enloe, 2000:291]. במסגרתו מגדיר המחקר את התופעה הייחודית של המיליטריזם האזרחי והתרבותי בישראל כ’מיליטריזם ארוטי’.

תצלומי חיילות מ’ארכיון צה”ל’ ומ’אוסף התצלומים הלאומי’ וכן מסמכים מילוליים מהארכיון הצבאי ומ’גנזך המדינה’ מהווים את גוף נתוני המחקר. מסד הנתונים מהווה נקודת מוצא לבחינת הקשרים המורכבים שבין מבט, גוף, מרחב, חוק ותשוקה. הדיון נסב סביב שאלות של משטור, פיקוח, ייצוג והנאה, ועיגונה של הפרשנות המוצעת נסמך על תיאוריות ביקורתיות משדה המגדר, תרבות חזותית וסוציולוגיה [אזולאי, 1999; בארת, 1988; שוחט, 2001; זייזיק, 2004; זייזיק, 2005; באק-מורס, 2004; מאלווי, 2004; בורדייה, 2005; Pollok, 1990; Rogoff, 2000; Azoulay, 2001; Woollacott, 1993; Mulvey, 1999; Silverman, 1988]. המבט כמכשיר להכרה, פיקוח, אימות ומשטור וככלי להתענגות מציצנית מהווה כלי אנליטי ופרשני מרכזי: א. לדיון בתצלומי חיילות שצולמו על ידי צלמים של הזרוע המדינתית, ב. לבחינת הסוגיה של יחסי תלות הדדיים בין מנגנוני מדינה לצילום, ג. לחילוץ הטענה המחקרית לקשרים בין תצלומי חיילות לארוטיזציה של המיליטריזם האזרחי בישראל ולהקסמות חברתית מן הצבאיות.

הטענה היא כי השדה החזותי ויתרה -מכך תצלומי חיילות היוו את אחד מהתנאים היותר מהלכי קסם וחמקמקים למיליטריזציה של החברה. המחקר טוען לקשרים בין ייצוגים חזותיים של

חיילות, פוליטיקה של מיניות וארוטיזציה של הצבאות בישראל, ומאיר כי בחסות 'חוק שירות הבטחון-תש"ט' ובתיווך השדה החזותי שמשו מחנות צה"ל כאתר פיקוח, כמרחב הסדרה וכמרחב ייצור לייצוגים של הנאה. אלה הם חלק מתנאים שיצרו לטענת המחקר, זיקה חושנית וארוטיזציה של הכוח הצבאי והביאו להתפרשות המיליטריזם האזרחי בישראל. הצבעה זו מדגישה את ייחודיותו באותן שנים של שירות חובה משותף, במרחב משותף של צעירים בגיל הבשלות המינית, תחת 'עין הריבון' ו'חוק הריבון', ומכאן גם את אופיו הייחודי של המיליטריזם בישראל ואת מרכזיותה של הקטגוריה המגדרית להתפרשותו.

באותם עשורים פעולות של הבניית הזיכרון הקולקטיבי באמצעות שדה הראייה היו אחד מהיעדים המועדפים על מתכנני התרבות המורשים, ופעולות הייצוג היו בשליטה כמעט בלבדית של המדינה ומנגנוניה. במסגרת דיון הבוחן את הזיקות בין מנגנוני מדינה לפרקטיקה הצילומית נבחנו אך ורק תצלומים ממסדיים. מרביתם הגדול פורסם והופץ לציבור. על אף אופיים העיתונאי, המעטה התייעודי, 'הריחוק האובייקטיבי' והיעדר הפניות המיוחסים לתצלומי הארכיון לא ניתן להתעלם מי הם אלו הממוקמים ב'עמדת הצלם', ועדשת מצלמתו של מי היא, המהווה כלי-מתווך המספק את 'הראיות' לכאורה. בשנים הנדונות הצלמים כולם היו גברים, וכל תצלומי החיילות הממוקמים בארכיון הצבאי ואלו שביאוסף התצלומים הלאומי היו תוצר תרבותי-מגדרי מובהק. המחקר מעלה כי בנוסף למושא הצילומי, היחס בין 'עמדת הצלם' ל'עמדת המצולם' היה קבוע מבנית ומגדרית: תמיד צלמים גברים מצלמים חיילות. לכן למגדר היתה משמעות מכרעת על האופן בו הדימויים והתצלומים עוצבו, ומכאן גם על האופן בו הדימוי הציבורי 'חיילות צה"ל' נצרך והוטבע בזיכרון הקולקטיבי.

המסע החזותי-ביקורתי בעקבות התצלומים חושף את משטר הראייה הפנאופטי כשילוב של מבטים מפקחים ומענגים וכמנגנון יצרני שסימנו האחד ייצורם של הגופים כ'גופים צייתנים', והשני ייצוגם גם כ'גופים ארוטיים' [Foucault, 1988; Foucault, 1994; Foucault, 2003; Foucault, 1996; Mulvey, 1999; Foster]. הטרנספורמציה הגופנית החקוקה בגוף והמיוצגת בתצלומים היא גילום מוגדר מאוד בבשר של כוח והתגבשות מסוימת מאד של ביטוי ועמדה של תשוקה. בהשראת דלז וגואטרי המחקר מתאר את התצלומים של חיילות צה"ל כנקודות מפגש בין שני כוחות וכאופני ביטוי ייחודיים לחברה בישראל של ארוס ותשוקה מיליטריסטית, ומכנה את הביטוי החזותי שנלכד בהם: 'תשוקה מיליטריסטית' [דלז וגואטרי, 2006]. מהמחקר עולה כי מבעד למנגנון אינסטרומנטאלי ורציונאלי אותו משקף, לכאורה, מעשה הצילום, מאמצות במקביל עין הצלם ועדשת המצלמה תפקיד של מפתות, ומייצרות צורה חדשה וקולקטיבית של מציצנות. הדימויים

הצילומיים שהופצו לציבור כחלק מתנאי ייצורם היוו, לא רק הקפאה ב'רגע נתון' של מבט מוסדי, שהוא מגדרי מפקח ומהנה, אלא גם מסד עתידי להתענגות מציצנית קולקטיבית. פרסומם ברבים ופומביותם של התצלומים מבהירים, במקביל, כי מנגנון הפיקוח עשוי אמנם להיות סמוי, אך הכוח חייב להותיר עקבות, להיחשף-לעין ולהיראות, וכי הוא מנהל יחסים דיאלקטיים עם ואל מול מבטים נוספים במרחב-זמן אחר. תיאור זה משרטט מבנה של יחסי כוח שאינו דיכוטומי, סטטי ובינארי, ונסמך על הגיון של הדדיות ויחס דיאלקטי בין תביעה להכרה (ומתוך כך ובהכרח) הענקת עמדת כוח ופנייה לאחריות משאר השותפים באירוע הצילומי [אזולאי, 2006; פוקו, 1996: 64 – 65; Foucault, 1977: 191; Azoulay, 2001]. יתרה-מכך, המחקר מצביע כי המשחק בין נראות לאי-נראות [הדומה ליחס שבין נוכחותם העקרונית של ארכיונים בספירה הציבורית, לעקרון הפרסום באותה ספירה] הוא זה המבטיח סדר חברתי, כשם שהמשחק התרבותי בין הסתרה וחשיפה, נוכחות והיעדר, איסור והיתר מהווה תנאי הכרחי להיווצרותם של יחסים ארוטיים.

המחקר מאיר כי תחת המעטה הדוקומנטרי החושף, לכאורה, את שגרת היומיום של חיילות במגורי חיילות ובמחנות צה"ל והמציג לעין חיילות הנעות במסגרת תפקידן הצבאי 'על הסף' בין האזרחי לצבאי, נטמעים עקרונות פנאופטיים ומיליטריסטיים לתוך מנגנונים אסתטיים, תקשורתיים והנאתיים. במקביל מבני ייצוג ומערכות אסתטיות אלו מטבילים את האפארטוס הצבאי בעוצמה ליבידינלית ומביאים לארוטיזציה של המרחב הצבאי והמנגנון הצבאי. בנוסף, תצלומים שעשויים היו בהקשר אחר להיחשב כייצוג של הנאות פרטיות לא לגיטימיות מקבלים הכשר, ומייצגים בהקשר הנוכחי מבנים אסתטיים אשר תחת הילתם האוניברסלית מקבלים לגיטימציה ומפעפעים מודלים של חפצון ומציצנות המקושרים למרחב הצבאי. בהשוואה למבט ההוליבודי אותו שרטטה מאלווי, המחקר מחדש ומדגיש כי המיקום תחת חוק מדינה במסגרת צבאית וברשת מבטים מיליטריסטיים הוא המייחד את המבט בתצלומי חיילות [מאלווי, 2004]. בתצלומי חיילות להסתפק ול'קרוא בשם' למבט הסקופופילי 'מבט מחפץ-גברי' ובמסגרת הנאה, שליטה וארוטיסיזם של יחסי-כוח מגדריים מהווה, לטענת המחקר, קריאה חלקית ומפחתת. בתצלומים אלה הנאה מצבאיות היא בעקיפין אחת המשמעויות של הנאות סקופופיליות, של התשוקה לראות ולצידה התשוקה להיראות. כאן יחסי הכוח והנאת העין מהסימולטניות של 'אני הייתי שם' ו'זה היה שם', מגדרית ומרחבית, השלובים בעקיפין ומועצמים גם ב'זה אנו משתוקקים', משמעם גם סימונו של המרחב הצבאי כמרחב להשתוקקות וייצוגו כמרחב של ארוס, התענגות ופנטזיה.

המחקר טוען כי תחת המעטה הדוקומנטרי ולצד נגישות חזותית וכסות של שקיפות ו'היעדר פניות', התצלומים משעתקים מבנים אסתטיים מסורתיים ומסורות חזותיות של ייצוג המניחים צופה-גבר, הטרוסקסואלי, המתבונן במרחב סגור ובפעולות המבוצעות על ידי נשים. מבני ייצוג אסתטיים אלה עסקו בפמיניזציה וארוטיזציה של המרחב הפרטי ובזיהוי וייצוג נשיות עם ביות וביתיות, ומתוך כך הבנו תרבותית מרחב פרטי כמרחב נשי, אינטימי בעל איכויות ארוטיות. לכן, במקביל לאותו האביטוס המניח את 'הילת השעתוק של הממשות', ו'חובת הדיווח' בשם 'זכות הציבור לדעת', הצלמים והתצלומים מאשררים גם את החלוקה התרבותית וההיררכית בין 'ציבורי' ל'פרטי', על הדמיון הארוטי והאפשרויות המיניות הכמוסות בחלוקות ובמרחבים אלה [מאלווי, 2004 ; Berger, 1973].

בעדשת המצלמה של הצלמים הממסדיים נלכד הדבר אותו בנימין מכנה 'תת מודע אופטי' [בנימין, 2004 : 19]. אי-לכך הטענה היא כי מה שפורסם ברבים הוא לא רק הותרה של עקבות המסמנים מה המדינה מתירה להראות ולהשעות, מה מוסכם ונסחר במסגרת המערכת רחבת ההיקף של המבט ההגמוני של המדינה, ובהכלה המשותפת והמחייבת תחת אותו חוק ובאותו מרחב צבאי. מה שהופך באמצעות תצלומי חיילות הם לא רק ייצוגים חזותיים של שגרה צבאית ולא רק ייצוג חזותי של המרחב הצהלי כשדה עשיר של מבטים ארוטיים, או ייצוג של המרחב הצבאי כמרחב של התענגות ופנטזיה הפועם בלב המבנה האידיאולוגי. בנוסף, שעתוקים חזותיים אלה משרטטים את זירת ההופעה של הפיגורה הציבורית 'חיילת צה"ל' כאחת העמדות התרבותיות ואחת מצורות המיסוד הייחודיות באמצעותן הפרט והקהילה בישראל מארגנים את 'תמונת עולמם' וממקדים את הפנטזיות שלהם. התצלומים מסמנים דרך נוספת, -בתוך מכלול של דרכי פעולה ארגוניות ואסטרטגיות חזותיות-, המייצגות ומשעתקות מבט הכורך בין תשוקה אינדיבידואלית לבין זו הקולקטיבית.

העבודה מצביעה כי דווקא בעזרת התצלומים הרשמיים ה'יתמימים' שהופצו לעין-כל, תצלומים שנעשו במסגרת דבר אחד אבל בה בעת מייצגים גם דבר אחר, ניתן 'להתבונן מהצד', כמאמר ז'יז'ק, ולראות דרכם את הפערים בין מה שהוא מבחין ההיסטוריה הסמלית של הקולקטיב להיסטוריה הפנטזמטית המקיימת את זו הגלויה [ז'יז'ק, 2000 : 25-26] התצלומים - שדרכם הוארה בהבזק תמונה של פטריארכיה פטריוטית, - מהווים חרך הצצה ומאפשרים לראות מבעד להילתם המסמאת של מושגים כמו 'שוויון חובות' ו'ליברליות'. מה שנמסר באמצעות שעתוק נקישת מצלמה חד-פעמית של הצלמים ונתבע ממני כצופה, היא האפשרות לחלץ ולהאיר נקודה עיוורת מבעד לסדר הרציונלי והבהיר של המצעדים שאפפו את דימוי החיילת הישראלית

וויצגו את המערכת הסמלית והגלויה של החברה הישראלית באותן שנים. 'התבוננות מהצד'
 בתצלומים שפורסמו חושפת רבדים מענגים 'לא מודעים' שנמסכו להילה המאחדת והשוויונית של
 שירות משותף, והיא מאירה בדימויים הפומביים את התנועה בין 'כך זה היה שם' ל'כך אנו
משתוקקים לזה'.

הקריאה הסימפטומטית חושפת את התצלומים כמכשירי לגיטימציה לאתוס ולארוס. היא
 מצביעה עליהם כגשרים חזותיים לתהליכי מיליטריזציה וכנשאים של ערכים צבאיים, ליברליים,
 מודרניים ופרופסיונליים, ובאותה עת כמכשירים חזותיים בעלי משיכה רומנטית, עונג ויזואלי
 וארוטיזציה. התצלומים כמו מכשירים קטנים של התענגות נעו ממרחב למרחב והותירו את שתי
 הספירות עם שובל משולב של "בבואת גרר מליטריסטית" ו"בבואת גרר ארוטית". המסע
 הגנאלוגי-חזותי מאיר על הממדים הדיסציפלינאריים והמענגים, הישירים והעקיפים, המודעים
 והלא-מודעים של 'חוק שירות הבטחון-תש"ט' ושל תוצריו החזותיים. באותם תוצרים תרבותיים-
 מגדריים נאחזו האינטנסיביות והמבט של הפיקוח, הריגוש והספציפיות של הנאת עין ויחס
 ארוטי, החזרה וההתמדה של הדיסציפלינריות הצבאית, עם השעתוק וההחפצה של המדיום
 הצילומי הכרוך במנגנוני ההפצה של כלכלת שוק. הדיון בתצלומי חיילות מהשנים המכוננות
 להקמת המדינה וצה"ל ומהתקופה שבה השני היה מזוהה עם הראשונה ומעורב בכל תחומי
 הספרה האזרחית, משרטט את הקשרים שבין 'טכנולוגיה עצמית' ו'טכנולוגיה שליטה', או מה
 שפוקו כינה 'ממשליות', ובמקביל מאיר על הקשרים המליטריסטיים שבין כינונו של היחיד
 ולכינונה של המדינה, ומכאן על מגוון נקודות המגע בין המדינה, הצבא והחברה האזרחית
 בישראל. באמצעות השדה החזותי עולה נקודת מבט חדשה להתבוננות בתופעה הייחודית של
 המיליטריזם בחברה הישראלית. פרספקטיבה זו חושפת את היחס הארוטי והריגוש שפעפו
 למערכת הסמלית הקולקטיבית באמצעות ייצוגים חזותיים של חיילות ודרכם המחקר משורטט
 את פניו הארוטיות של המיליטריזם בישראל כימיליטריזם ארוטי. מערך יחסים זה מהווה,
 לטענתי, מסד ליסוד המהנה של הזיקות בין הצבאי לאזרחי, עומד בבסיס היחס החברתי אל
 הצבאיות, ובו-בעת מהווה יסוד מאיץ להתפרשות סמויה של המיליטריזם האזרחי בישראל.